

Fricz Tamás

POLITIKAI KULTÚRA AZ ÚJ KELET-KÖZÉP-EURÓPAI DEMOKRÁCIÁKBAN

Bevezető

Az alábbi írásban a kelet-közép, illetve közép-európai posztkommunista országok politikai kultúrájával kívánok foglalkozni. A kérdés az, hogy vajon e régió országainak politikai, kulturális adottságai mennyire hasonlíthatók össze a nyugat-európai fejlett demokráciákkal, avagy melyek az új demokráciák „másságának” legfontosabb jellemzői? A másik fontos kérdés, hogy a nyugatitól eltérő vonások mennyire segítik, vagy hátráltatják a demokrácia stabilizálódását ebben a régióban? Lehetséges, hogy a demokrácia egy új változata jön létre Európa ezen régiójában, avagy valamilyen „köztes” minőség?

Rögtön az elején le kell azonban szögezni, hogy nem kívánok a keleti blokk összes posztkommunista országának politikai kultúrájával foglalkozni, hanem döntően és elsősorban az ún. „visegrádi országokkal”, egészen pontosan Csehország, Lengyelország és Magyarország képezi elemzéseim tárgyát. Az eddigi politológiai elemzések ugyanis azt mutatják, hogy a keleti posztkommunista országok legalább három, jól elkülöníthető egységbe sorolhatóak: egyrészt az említett országok (kiegészítve még talán Szlovéniával és Szlovákiával), amelyek a leginkább közel jutottak a fejlett demokráciákhoz, másrészt a délkelet-európai balkáni országok (Románia, Bulgária, Albánia, részben a volt Jugoszlávia), valamint harmadrészt a volt Szovjetunióból függetlenedő országok (Oroszország, Azerbajdzsán, Grúzia stb.). E fobb három egység mellett persze még léteznek köztes helyzetben lévő, illetve viszonyokat felmutató országok is, mint például a balti országok, ám ezek sem képezik közvetlen elemzéseim tárgyát.

Mindez persze korántsem jelenti azt, hogy az alábbiakban tett megállapításaim kifejezetten és kizárólag a „visegrádi hármak”-ra érvényesek; a kommunista, illetve szocialista táborhoz tartozó országok utóbbi néhány évtizedes történetében olyan hasonlóságok mutatkoztak, hogy a régió „legfejlettebb” országaival kapcsolatos megállapítások sok tekintetben érvényesek az összes posztkommunista országra is.

E bevezetőben arról szeretnék még röviden szólni, hogy mi a véleményem a politikai kultúra jelentőségéről az említett országok demokratizálódásában. Röviden a következő. A diktatúrából a demokráciába való átmenet irodalmának (a „transition” – theories-nek) a klasszikusai, G. O’Donnell, P. C. Schmitter és M. White-head szerint¹ a nem demokratikus rendszerekből a demokratikus rendszerekbe való átmenet során a következő szakaszok figyelhetők meg: a) liberalizáció, b) demokratizáció és c) konszolidáció a demokratikus intézmények terén. Nos, megítélésem szerint e három szakaszt ki kell egészíteni egy negyedikkel, mégpedig a d) „konszolidáció a politikai kultúrában, a demokratikus politikai kultúra elsajátítása, interiorizálása a társadalom egészében” című tétellel. Meggyozódésem ugyanis, hogy az intézmények konszolidálása hosszú távon mit sem ér a demokratikus politikai kultúra stabilizálódása nélkül, ugyanis ez utóbbi az, ami igazából konszolidálja az intézményeket is, és így a rendszer egészét. Másképpen, a demokratikus mentalitás és kultúra a legtágabb kategória, amely szervezőerőt ad a demokrácia valós működéséhez.

Eloszor tehát nézzük meg azt, hogy mik a kelet-közép-európai másság okai, s utána pedig egy zárófejezetben próbáljuk kifejteni az e másságból adódó következményeket a vizsgált országok jövőjét illetően.

A másság okai

Történelmi diszkontinuitás

A legelső, amit a kelet-közép-európai posztkommunista országok politikai kulturális adottságaival kapcsolatban ki kell emelni, nem más, mint a rendszerváltás jellegét alapvetően érintő, azt megelőző történelmi diszkontinuitás.

A második világháború természetesen az összes európai ország történetében alapvető törést jelentett, ám a nyugat-európai országok utána vissza tudtak térni történelmükhöz, vissza tudták állítani történelmi fejlődésük folyamatosságát.² Egészen másként történt ez a jaltai békeszerződés hatására a keleti régióban, ahol a kommunista Szovjetunió a saját rendszerét kényszerítette rá ezekre az országokra,

Csehszlovákiától kezdve Magyarországon át Bulgáriáig. 1945–1948-tól kezdve negyven éven át, egészen az 1988–1991-es rendszerváltásokig ezekben az országokban egy eroszakosan érvényesített kommunista, majd szocialistára „enyhült” rendszer működött, amely érzeteti hatását a rendszerváltások utáni időszakban is.

Mire gondolok? Arra, hogy a kommunista-szocialista rendszer az adott országok politikai, kulturális, társadalmi és minden más hagyományait alapjaiban megtörte, s több évtizedes fennmaradása nemcsak hagyományos intézmények sokaságát szüntette meg, de az embereket is nagymértékben neutralizálta, egyfajta bornírt és totálisan eltorzult új kultúra megteremtésének a szándékával. Ez az új kultúra-felfogás lényegében véve minden hagyomány megkérdőjelezésére, sőt megszüntetésére irányult.

Mindennek következtében a rendszerváltás, a demokratizálás lehetőségét igen gyorsan és váratlanul megkapó ellenzéki elitcsoportok meglehetősen sajtóságos helyzetbe kerültek. A felszámolódtól, illetve a régmúltba visszazorult történelmi hagyományok és a kulturális-magatartási szokások teljes eltűnésével az átmenet főszereplői egyszerűen nem tudták mihez viszonyítsák cselekedeteiket. Egy országot a sikeres történelmi tettei, példás intézményei és nem utolsósorban kiemelkedő politikusai, a jó értelemben vett „hosok” tartják össze; ezek azok a faktorok, amelyek szerencsés esetben mércét és normát adnak a politikai tevékenységekhez, ezen a mércén és normán keresztül ítélni meg a közvélemény az egyes – immáron demokratikus! – politikai aktorok magatartásának demokratizmusát, avagy antidemokratizmusát. S. M. Lipset írja fomuvében³, hogy a demokráciákban egyfelől léteznie kell az autoritás (a demokratikus szellemiség) forrásának, másrészt hordozóinak. A demokratikus autoritás forrása lehet például az alkotmány (mint az Egyesült Államokban vagy Svájcban), vagy a korona, mint Nagy-Britannia, avagy az Egyesült Királysághoz és a Brit Nemzetközösséghez tartozó országok esetében. A demokratikus autoritás hordozói ezzel szemben a változó kormányzatok, amelyek a demokratikus szellemiséget kívánják érvényre juttatni, viszont nem törekednek gyökeres, radikális változtatásokra, azaz, tiszteletben tartják a politikai történések folytonosságát. Másképpen szólva, a kormányváltások nem ingatják meg a demokrácia tekintélyét (az alkotmányt vagy bármi más), hanem beilleszkednek az adott ország hagyományait tiszteletben tartó kormányzati és hatalmi váltások sorába.

Lipset szerint ez az elválasztottság adva van a nyugati demokráciákban; itt kell azonban ezt szembeállítani az új posztkommunista demokráciákkal. A történelmi kontinuitás megszakadása, a „légüres térben” való tapogatódzás normahiányt és viszonyítási hiányokat hozott létre, azaz, a hatalmat megragadó új politikai aktorok nem tudták semmihez sem viszonyítani a politikai ellenfeleket és saját lépéseiket. Kölcsönösen és közösen elfogadott történelmi minták hiányában a politikai erocsoportok önkényesen „szemezgethettek” a magyar történelemből, s végül is mindenki azt a mintát, vagy „host” emelte ki a hagyományokból, amelyik éppen tetszett neki. Ennek azonban az lett a következménye, hogy a politikai aktorok önkontroll, önmérséklet nélküli magatartást mutattak be, a politikai cselekedetekben egyfajta zabolátlanság érvényesült. Másfelől, éppen érezve a mértékadó hagyományok és autoritások hiányát, a „tabula rasa”-állapotot, a politikai aktorok mindegyike igyekezett a hiányt pótolni, s önmagát megtenni egyszerre az autoritás forrásának és hordozójának. A történelmi diszkontinuitást tehát mindegyik aktor saját magával kívánta, akarta pótolni, összeköttetést teremtve múlt, jelen és jövő között.

Ám ezek a törekvések szembekerültek egymással, az autoritás, a kultúra-teremtés ütközete zajlott és zajlik mind a mai napig a vizsgált országokban, illetve a posztkommunista országok legtöbbszörében. Ebből pedig egyelőre semmiféle koherens hagyomány-képződés nem jött, nem jöhetett létre, ellenkezőleg, kulturális felfogások egymás mellett létezése, illetve folyamatos küzdelme alakult ki. Amíg azonban a Délkelet-Európában (például a volt Jugoszlávia országaiban vagy Albániában), illetve egyes volt Szovjetunió-tagállamban, ma független államban (Grúzia, Azerbajdzsán) a kultúra-különbségek véres konfliktusokhoz vezettek, addig az általam közelebből vizsgált országokban (Csehország, Lengyelország és Magyarország) ezek a konfliktusok demokratikus keretek között maradnak, a politikai aktorok demokratikus eszközökkel kívánják az autoritás körüli küzdelmüket végigvinni – s ez mindenesetre megnyugtató jelenség.

A történelmi diszkontinuitás látványos jele az, amire a Stöss-Segert szerzőpáros mutat rá.⁴ Ok kilenc posztkommunista országot vizsgáltak meg, s arra a megállapításra jutottak, hogy a parlamentbe jutott 74 pártból mindösszesen 7 párt tekinthető úgynevezett történelmi pártnak, a többi döntően újonnan

keletkezett, originális párt, avagy utódpárt (azaz a volt kommunista „egypárt” jogutódjaként működő párt). H. D. Klingemann vizsgálatai arra is rámutattak,⁵ hogy az újonnan keletkezett originális pártok elenyésző része pragmatikus programpárt; e pártok többségét világnézeti, szociokulturális beállítottság és magas fokú elhivatottságtudat jellemzi. Jellegzetes vonás, hogy azon pártok, amelyek az 1945-1948 előtti történeti folyamatokhoz kívánnak visszatérni, és a politikatörténetben keresik identitásukat, a legtöbb esetben kudarcot vallanak.

Egyszóval, a történelmi diszkontinuitás, a durva és totális megszakítottság a politikai kultúrák „szabadversenyét” hozta létre a rendszerváltás után. Miután ebben a versenyben nemigen létezik döntőbíró, ezért a közösség (a választópolgárok sokasága) meglehetősen tanácstalanul nézi a küzdelmet, s hol erre, hol arra a irányzatra adja a voksát. A politikai kultúrák szabadversenye önmagában elkerülhetetlen, ám rövidtávon bizonyos, hogy romboló erővel hat. A kantik erkölcsfilozófiai alapelve, amely szerint „cselekedj úgy, hogy akaratod maximája a mindenkorai törvényhozás alapjául szolgálhasson”, ebben a helyzetben azért nem működik, mert a másik „kulturális tábor” cselekedetét senki nem akarja törvényhozás alapjául elfogadni – függetlenül attól, hogy példás, avagy elítélendő magatartásról van szó.

A történelmi diszkontinuitás okán ezért az „eredeti politika kultúra-felhalmozás” korszakát éljük meg a kelet-közép-európai országok; a politikai (szub)kultúrák egymásnak feszülnek és gyakran egymást oltják ki, s gyakorlatilag egyik kultúra sem élvez elonyt a másikkal szemben. Nyilvánvaló, hogy a kulturális táborok között potenciálisan adva vannak a közösen elfogadható normák és magatartásszabályok, ám ezek nem érvényesülhetnek az eltérő érték- és világnézeti struktúrákba ágyazottság okán. A nyugati demokráciáktól merőben eltérő vonás ez: amíg a fejlett demokráciákban a közös források hangsúlyozása adja meg a politikai cselekvés legitimitását, addig a kelet-közép-európai demokráciákban a közös vonások és „források” eltagadása zajlik, azon hiedelem okán, hogy ez gátolná egyik vagy másik tábor érvényesülését, esetleg egyedüli „forrássá” válását.

Egyetlen fennmaradt kontinuitás: a társadalom-állam különválás

A történelmi diszkontinuitást létrehozó kommunista-szocialista időszak egyetlen tekintetben orizte meg, sőt erősítette fel a 20. századi politikai kulturális örökséget a posztkommunista kelet-közép-európai országokban. Ez pedig nem más, mint az állam, a hatalom és a társadalom közötti mérhetetlen távolság, pontosabban az a tény, hogy ebben a régióban a politikai változások (a „rendszerváltások”) mindig felülrol, az állam és a hatalom részéről indultak el, s gyakorlatilag soha nem tudott valamifajta együttműködés kialakulni a politika alakítói, a politikai elit és a polgárok sokasága között. (Gondoljunk például Hašek Svejek figurájára, aki kitűnően szimbolizálja az átlagpolgár hatalommal szembeni kényszeredett alázatát, de egyben a kelet-közép-európai polgár fenntartott, megörzött „kvázi” függetlenségét is.)

A kommunista-szocialista rendszer, minden meghirdetett emberközelsége és kollektívizmusa ellenére a totalitáris fokozta állam és társadalom, politika és polgárok eltávolodását. S ez a körülmény természetesen túlélte az 1989-es rendszerváltást is. Másképpen fogalmazva, a rendszerváltás jellegénél fogva nem tudott változtatni ezen a politikai képleten. Ez pedig azért hátrányos, mert a demokrácia a polgárok egy bizonyos szintű részvétele, aktivitása nélkül fabatkát sem ér, illetve a demokrácia éppen attól és azáltal demokrácia, hogy megteremtődik a kapcsolat állam és polgárok között, azaz a polgárok integrálódnak a politikai rendszer egészébe, azonosulnak azzal. Az új demokráciák hihetetlen kihívása az, hogy a demokrácia-szándék erőteljesen beleütközik egy fennmaradt, velejéig nem-demokratikus politikai kulturális hagyományba.

Amíg a nyugati demokráciákban politikusok és polgárok között léteznek – éppen a történelmi hagyományokból eredő – összekötő szálak, addig a kelet-közép-európai régióban polgár és politikus idegenül néz szembe egymással. Nyugaton a politikai aktoroknak, pártoknak stb. hosszú évtizedekig szükségük volt a polgárokra, a „hívekre” addig, amíg el nem jutottak a hatalom csúcsára – s ez a kapcsolat a hatalomra jutás után sem tudott teljesen felszámolódni –, ezzel szemben Keleten vagy „Középen” erre sohasem volt igazán szüksége a politikai elitszoportoknak, s ez a rendszerváltás időszakában is fennmaradt. A rendszerváltó elitszoportok nem érezték azt – nem is érezhették –, hogy meg kellene felelniük valamifajta „szimpatizáns” választópolgári közegnek, hiszen az ellenzéki elitek és polgárok nem

ismerték egymást, a demokratizáció lehetősége egyik pillanatról a másikra elérkezett, ehhez nem kellett a polgároknak hosszú ideig megfelelni, tagságot toborozni és megtartani stb. Sőt, a rendszerváltó elitek azt hitték – nem alaptalanul –, hogy amit tesznek, azt az emberekért teszik, mi lehet tehát a probléma?

Az utóbbi kérdés ezúttal tartalmilag igazolható is – amennyiben a cél a demokrácia megteremtése volt –, ám sajnos ettől még megmarad a probléma, a polgárok nélküli, civil társadalom nélküli hatalomváltás dilemmája. Ebben a régióban politikai és polgár évtizedek – vagy tán évszázadok? – óta idegenül néz egymással szembe, s az kifejezetten hátrányos, hogy ezen a demokrácia bevezetése sem tudott érdemben változtatni. A tény az, hogy összekötő szálak hiányában nem tudja a polgár, hogy a politikai tulajdonképpen mit is vár el tőle, illetve ő mit várhat el a politikustól, s a politikusok, a pártelthez tartozók sincsenek igazán tisztában azzal, hogy mit is várhatnak el a polgároktól, a választóktól. Ennek folyamánként e régió országában a politikai aktorok, a politikusok és a polgárok között kölcsönös bizalmatlanság uralkodik, országoként természetesen eltérő mértékben, de mindenütt fellelhetően.

A politikai aktorok mozgása, tevékenysége így két irányból sincs korlátozva, jó értelemben véve regulálva. Egyfelől nem ágyazódnak, nem ágyazódhatnak be egy történelmi kontinuitásba, politikai kulturális hagyományba, másfelől a társadalom sem kontrollálja a politikai szférát, nem gyakorol nyomást a politika szereplőire. Utóbbi következtében a politikai aktorok nem integrálódtak a civil társadalomba, illetve a polgárok sem integrálódtak a demokrácia intézményrendszerébe. Ennél fogva alakul ki az a helyzet, amely meglehetősen eltérő képet mutat a nyugati demokráciákhoz képest. A fejlett demokráciákban ugyanis elképzelhetetlen, hogy a politikai aktorok, a pártok ne igazítsák tevékenységüket egyrészt a történelmi hagyományokhoz, amelyek egyben a saját hagyományaik is, másrészt a polgárok elvárásaihoz, amelyek különféle közvetítő csatornákon keresztül el is jutnak a „címzettekhez”.⁶ A posztkommunista országokban viszont a politikai aktorok, pártok hihetetlen nagymértékű mozgásszabadsággal élhetnek ki – akár kormányon, akár ellenzékben – saját politikai kultúrájukat, érvényesíthetik politikai koncepcióikat. Tehát tovább él az a kelet-, kelet-közép-európai politikai örökség, hogy a hatalmon lévők kísérleti terepként kezelik a társadalmat, s a társadalom továbbra is védekező mechanizmusokat kénytelen kifejleszteni ezekkel szemben.

A különbség persze mégis tettenérhető, s ez feltétlenül „vigasz”: ezúttal már demokratikus keretek között, többféle politikai kultúra mutathatja meg magát és harcolhat a társadalom meghódításáért, s a polgárok most már jogokkal rendelkezhetnek ahhoz, hogy legalább megválaszthassák azt, kiknek, melyik politikai szereplőnek a víziói érvényesüljenek a következő választásokig. Talán ironikusnak vagy cinikusnak tunnek ezek a szavak, pedig nem annak szánom; ez a politikai helyzet kétségkívül minőségileg különbözik a predemokratikus korszaktól, s adott a lehetőség, hogy több évtizedes demokratikus joggyakorlat, jogállamiság érvényesülése után a polgárok is igényt kívánjanak formálni a pártok vízióinak formálására.

A „felülről jött” rendszerváltás kultúrája

Az első két fejezetben a múlt nem továbbélt és továbbélt elemeiről beszéltünk, ezúttal nézzük meg azt, hogy a rendszerváltás maga, a rendszerváltás folyamata milyen hatást gyakorolhatott a politikai kultúra állapotaira. Elvileg ugyanis fennáll a lehetősége annak, hogy a demokratikus politikai kultúra hiányzó elemeit éppen a demokratikus átmenet során sikerül igen rövid idő alatt „pótolni”, olyan gyors tanulási folyamaton megy át a politikai elit és a társadalom, mely mély nyomokat hagy a kulturális attitűdökön.

E tekintetben azonban azt kell kiemelniünk, hogy az 1989-1991-es rendszerváltások nem igazán a kelet-, kelet-közép-európai országok saját elitjének és polgárainak ösztársadalmi teljesítményei voltak (még a látszólag látványos forradalmat megvívó Romániában sem!). Minden, Gdanskban, a berlini falnál, a Vencel téren és a Kossuth téren lezajlott néhány látványos tüntetés és megmozdulás ellenére is állítható, hogy nem alulról jövő társadalmi mozgalmak és azok élére álló értelmiségi mozgások játszották a meghatározó szerepet, hanem egy külső, külpolitikai körülmény, a Szovjetunióban immanens módon elinduló erjedési folyamatok. A kommunista tábor abszolút uralkodó és meghatározó súlyú hatalmán belüli repedések, majd a hatalom megroppanása indította el a csatlós országokon belüli radikális reformfolyamatokat – kommunista-szocialista pártokon belül és kívül is. (Reform- és ellenzéki jellegű kezdeményezések persze voltak korábban is, ám ezek alapkérdések feltételéig a nyolcvanas évek végéig nem jutottak – nem juthattak el. Némileg kivétel persze Lengyelország a Szolidaritás Szakszervezettel és

annak tömegmozgalmával, itt viszont az állami erőszakkal történo vérbefojtás zajlott le 1981-ben, s ez addig maradhatott „érvényben”, amíg a Jaruzelski-féle erőszakot az akkor még eros Szovjetunió „legitimálta”.)

A rendszerváltás, a demokratizáció nagy áttörése tehát nem, vagy csak alig járt együtt olyan szimbolikus ereju, közös nagy eseményekkel és mozzanatokkal, amelyek rövidebb-hosszabb idore közel hozták volna a civil társadalmi mozgalmakat, szervezeteket, illetve az antikommunista-antiszocialista politikai aktorokat, pártokat és elitcsoportokat. Ezek a romantikusnak is tekintheto közös alapélmények esélyt adhattak volna a demokrácia forrásának kialakulásához, bizonyos, mindenki által elfogadott, támadhatatlan intézmények vagy személyiségek elotérbe kerüléséhez.

Nem így történt, a rendszerváltások 1989 táján döntően tárgyalásos, egyezkedéses formában („bársonyos forradalom”, „tárgyalásos forradalom” stb.) zajlottak le a régi hatalom képviselői és az új ellenzéki politikai elitcsoportok között. A folyamatból nagyon hamar kimaradtak a civil szerveződések, másik oldalról pedig, már a kerekasztal-tárgyalások során (az NDK-ban, Lengyelországban, Csehszlovákiában, Magyarországon) bomladozni kezdett a rövid ideig tartó ellenzéki egység, s megindult az eltéro rendszerváltó koncepciók közötti hatalmi harc.

A rendszerváltás tehát nem egy immanens, belső küzdelmekkel terhelt folyamat végeredménye volt egyik országban sem, amely „kihordta volna” a maga hősöit, támadhatatlan legendáit – miként az az angol vagy a francia polgári forradalmakban történt. E forradalmi figurák (Cromwell-tól kezdve Orániai Vilmos-on át Robespierre-ig, Danton-ig, Garibaldi-tól Churchill-en át Juan Carlos királyig) nem pusztán emblemikus jelképei a forradalmaknak, hanem egyben egy politikai magatartást is megtestesítenek, amelyekkel az utódok magatartása mindenkor összevethető, s a jó politikusnak ki kell tudni állnia az összehasonlítás próbáját. Másfelől, egyes demokratikus és/vagy függetlenségi forradalmakban meghatározott politikai mozgalmak, pártok stb. olyan kiemelkedő szerepet játszanak, amellyel hosszabb távon szereznek maguknak óriási erkölcsi és politikai tokét. E szervezeteknek olyan erős a legitimitációjuk az emberek előtt, hogy terveikben, elképzeléseikben, sőt ígéreteikben is hisznek a polgárok, a választók, mert hitelesek számukra.

Utóbbira kitűnő példa India. India függetlenségének kivívásában és demokratizálásában óriási szerepet játszott az Indiai Kongresszusi Párt és annak vezetője, Nehru (Mahatma Gandhi személyes erkölcsi példáját itt most nem említve); a Kongresszusi Párt erkölcsi és politikai legitimitása, hitele 1945 óta gyakorlatilag töretlen. Jól mutatja ezt, hogy az elmúlt évtizedekben lezajlott demokratikus többpártrendszerű választásokon – predomináns pártként – gyakorlatilag minden esetben megszerezte a szavazatok többségét.

Kelet-Közép-Európában a folyamat egészen másként zajlott. Ebben a régióban a függetlenség megszerzése és a demokratizáció nem hozott egyetlen pártot, politikai aktort sem „privilegizált” helyzetbe, így a demokratikus kereteken belül meginduló politikai versenyben senki sem szerzett semmiféle elonyt. (Illetve azokban az országokban, ahol az ellenzék gyenge és megosztott maradt, mint például Bulgáriában és Albániában, a volt kommunista utódpártok rendelkeztek-rendelkeznek egyfajta – nem éppen „forradalmi”, „romantikus”, „demokratikus” – elonnyel.) Ellenkezőleg, a közvélemény, a polgárok és természetesen maguk a versenyző elitcsoportok között állandóan felmerül a kérdés: végül is ki, melyik párt vagy szervezet jogosult az új demokratikus intézmények létrehozására, a demokrácia „tartalmának” meghatározására, a politikai kultúra jellemzőinek kiforrására, mintaadásra? Ki tett többet az új rendszerért? Ki, melyik a hiteles politikus és a hiteles párt?

Ezekre a kérdésekre nincs mindenki által elfogadott válasz s ebből is adódik, hogy senki sem igazán hiteles sem a polgárok, sem a többi politikai aktor előtt. A rendszerváltás során elmaradt heroikus szerepet minden aktor azóta igyekszik pótolni, mindenki igyekszik önmagát a leginkább autentikussá és legitimmé tenni. Innen – is – származnak – azok a heves indulatok a politikai szereplők között Európának ezen a felén, amelyek a keleti és délkelet-európai területeken nagyon gyakran egészen polgárháborúig feszültek (Kis-Jugoszlávia, Szerbia, Koszovó, Azerbajdzsán stb.), Kelet-Közép-Európában viszont szerencsére „csak” heves, indulatos belpolitikai vitákban, szenvedélyes indulatokban és személyes gyűlöletekben mutatkoznak meg (ez sem kellemes persze).

Amit tehát a történelmi hagyományok, illetve a társadalommal való kapcsolattartás hiánya a felszínre

hozott, mint probléma, azt a rendszerváltás menete, jellege sem tudta megoldani. Megmaradt (egyelőre?) a konkuráló politikai kultúrák – nem túl békés – egymás mellett élése.

Elit-pártosodás, „oszloposodás”

Lijphart fejtette ki több munkájában a társadalom és a politikai élet oszloposodásának („verzuijing”, avagy „pillarization”) jelenségét, mely témáról magyar nyelven legutóbb Enyedi Zsolt értekezett könyvében.⁷

Mit jelent az oszloposodás, amely Nyugat-Európában elsősorban a Benelux Államokban, valamint Ausztriában és Svájcban volt megfigyelhető? A társadalom egyes részeinek elkülönülését, amelynek alapja lehet egy értékrendi, vallási, ideológiai vagy etnikai alapú szembenállás, törésvonal nagy mértékű felerősödése. E folyamat következményeképpen egymás mellett elhelyezkedő, párhuzamos intézményrendszerek alakulnak ki az országon belül, saját pártokkal, politikai szervezetekkel, érdekszervezetekkel, civil intézményekkel és párhuzamos, duplikálódott vagy megháromszorozott, megnégyesződött társadalomintegratív struktúrák alakulnak ki, amelyek nem pusztán a civil társadalomban vagy nem pusztán a politikai szférában, hanem mindig mindkettőben, egymással szoros összefüggésben „oszloposítják” a társadalom egészét. Ezekben az országokban nemcsak a politikai aktorok, hanem ennek megfelelően a társadalmi csoportok és az egyének között is valóságos elkülönülés és szembenállás alakul ki. (Mint például Hollandiában elsősorban vallási alapon, Belgiumban etnikai és vallási alapon, Ausztriában ideológiai-világnézeti és Svájcban etnikai alapon.)

A posztkommunista országok e tekintetben két csoportba oszthatók. Azokban az országokban, ahol erőteljes etnikai konfliktusok alakultak ki (Jugoszlávia és utódállamai, Románia, Szlovákia, Azerbajdzsán); ott etnikai alapon olyan radikális mértékben zajlott le ezen országok oszloposodása, hogy ez – jól tudjuk – sok helyen polgárháborús konfliktusokhoz, sőt, országok szétválásához vezetett. Az al- talunk közelebből vizsgált kelet-közép-európai országokban (Csehország, Lengyelország, Magyarország), illetve még néhány országban azonban, ahol nem jelentek erőteljes etnikai konfliktusok, a társadalom, a polgárok közötti viszonyokban nem alakultak ki az oszloposodás jellemzői.

Sajátos és a nyugat-európai országok gyakorlatától alapjában eltérő jelenség azonban, hogy amíg a kelet-közép-európai országok, a „visegrádiak” társadalmi nem oszloposodottak, addig a politikai szférában, a politikai aktorok intézményeiben megjelentek az oszloposodás világos jelei. Ennek alapjai pedig azok az ideológiai-világnézeti és kulturális ellentétek, amelyek a rendszerváltó, illetve a pártokat és a pártrendszereket létrehozó politikai értelmiségi elitcsoportokat elkülönítik egymástól. A kelet-közép-európai pártrendszerek struktúrája, tagoltsága – következően a korábban elmondottakból – nem pragmatikus, hanem ideologikus, sőt kulturális-szubkulturális ellentétek mentén alakult ki, hiszen nem a társadalmi törésvonalak, hanem a politizáló elit-csoportok ellentétei képezték a pártosodás és párttagolódás alapját.

A probléma azonban ott keletkezik, hogy a pártokat, illetve a politikai elitcsoportokat megosztó ideologikus-kulturális konfliktusvonalak, illetve az ezen az alapon lezajló oszloposodás nem tükrözi vissza a társadalom állapotát, viszonyait.

Az empirikus felmérések szerint⁸ a vizsgált három országban, illetve ennél még szélesebb körben a pártellentétek legfontosabb három dimenziója a következő:

– antiszocialista (antikommunista) törésvonal, amely konkrétan az ún. utódpártok és a többi, vele pártálni nem kívánó pártok ellentétében mutatkozik;

– modernizációs koncepciók eltérései, amelyek mögött azonban nem pragmatikus, hanem értékalapú, kulturális nézeteltérések állnak;

– nemzeti-kozmozopolita törésvonal, amely egyes országokban erősebben (Magyarország), másokban gyengébben (Csehország) jelentkeznek, de mindenütt szembeállít egymással kulturális csoportokat.

Ezzel szemben a vizsgálatok szerint a polgárok többsége nem igazán rezonáns ezekre az ellentétekre, ehelyett inkább és elsődlegesen pragmatikus ellentétek és problémák mentén tagolódnak. Ilyenek elsősorban:

– a rendszerváltás, a piacosodás, az EU-hoz csatlakozás gazdasági nyerteseinek és veszteségeinek ellentéte;

– a város és a vidék gazdasági lehetőség-különbségéből adódó ellentétek;

– a munkanélküliségből adódó társadalmi feszültségek stb.

A politikai aktorokat, illetve a polgárokat megosztó ellentétek és konfliktusvonalak tehát jócskán eltérnek egymástól, s ez is egyfajta sajátos, egyedi kelet-közép-európai, avagy posztkommunista törésvonalnak tekinthető. Ám már korábban tisztáztuk azt, hogy e politikai aktorokat semmilyen tényező (hagyomány, társadalom, rendszerváltás folyamata) nem korlátozza cselekvésükben, politikai akaratuk érvényesítésében. Nem meglepő tehát az a jelenség, hogy a politikai elitcsoportok folyamatosan kiépítették a saját szubkultúrájuknak megfelelő intézményeket, így például pártok körüli szatellit-szervezeteket, sajtót és médiumokat, kutató- és közvélemény-kutató intézeteket, érdekszervezeteket, alapítványokat (ez utóbbiak Magyarországon különlegesen erőteljes szerephez jutottak), politikai mozgalmi formákat – és még lehetne folytatni a sort.

Amíg e szervezetek és intézmények létrehozása megmarad a politikai elit területén, a pártok „világában”, addig aligha beszélhetünk problematikus folyamatokról. Látható jelei vannak azonban annak a vizsgált országokban, hogy a politikai elitcsoportok a saját szubkultúrájukat igyekeznek kiterjeszteni a társadalmi szférákra, a civil társadalom köreire is, másképpen szólva, az elitcsoportok kulturális világképük mentén igyekeznek oszloposítani a társadalom egészét. Mindez egyébként teljesen természetes, sőt, elvárható követelmény a politikai aktoroktól, hiszen demokráciákban nélkülözhetetlen a politikai szféra és a társadalom közötti kapcsolati-szervezeti hálózat kialakítása és a polgárok iránt való integrálása a rendszer egészébe.

Csak hogy, amíg az oszloposodott nyugat-európai országokban a társadalmi és politikai aktorok kölcsönösen, egymással szimbiózisban alakították ki a szubkultúrájuknak megfelelő intézményeket, addig Kelet-Közép-Európában az oszloposodás, illetve a szubkultúrákon alapuló oszloposodás nem találkozik a társadalmi csoportok igényeivel. Ez pedig egyfelől azért probléma, mert a „leoszloposítás” megnehezíti, akadályozza a társadalompolitikába, demokráciába való integrálódás szerves folyamatát, korlátozza az öntörvényű, autonóm civil szerveződések kibontakozását. Nem biztos persze, hogy ez az autonóm civil szerveződés és politikához kapcsolódás túl gyorsan bekövetkezne (ha egyáltalán bekövetkezik), ám ha a politikai aktorok túl hamar beleavatkoznak a még el sem kezdődött folyamatba, akkor fennáll a veszélye annak, hogy ismét létező társadalmi feszültségek és törésvonalak szorulnak vissza, anélkül, hogy manifesztálódhattak volna nem pusztán a társadalom, hanem a politika színpadán is.

Másfelől arról sem szabad megfeledkezni, hogy a demokratikus politikai kultúrának nemcsak a konfliktus, illetve a konfliktuskezelés, hanem a konszenzus is szerves és integráns része. A politikai pártok és elitcsoportok azáltal, hogy a saját szubkulturális, részben oszloposodott ellentéteiket a társadalomra, a polgárokra kívánják vetíteni, a konfliktuspotenciált hihetetlen mértékben felerősítik, miközben csökkentik a konszenzusos politikai megoldások megtanulásának a lehetőségét. Mindez azért különösen ellentmondásos, mert a kelet-közép-európai országok polgárai körében a konszenzus iránti igény sokkal erőteljesebb, mint a politikai aktorok, pártok esetében. A polgárok, a lakosság „társadalmi béke” iránti vágya és a politikai szereplők, politikusok heves, indulatos, konfliktusorientált politizálása között éles szakadék húzódik.

Eltérő fázisban vannak tehát a nyugati és a kelet-közép-európai demokráciák. Amíg Nyugaton már túljutottak a konfliktusok élezésének, majd a konfliktusok kezelésére alkalmas intézmények megteremtésének korszakán, s ma már a konszenzusok keresése is zajlik, addig a mi régióinkban a konfliktusok végigvitelének szándéka, a konfliktusok mindenáron való felszínre hozatala és csekély konszenzuális képesség, illetve készség jellemzi a politikai aktorok mentalitását. Ez a jelenség kétségkívül „rázkódóbb”, indulatosabb és részben kiszámíthatatlanabbá teszi a régió demokráciáinak működését.

Intézményi keretek teremtése és a konfliktusok megvívása

Sajátos különbség mutatkozik a 19. század végi, 20. század elejei nyugat-európai demokratizáció és a nyolcvanas évek végétől induló kelet-közép-európai demokratizáció folyamatai között.

Nyugat-Európában a 19. század második felétől a társadalmi és politikai csoportok, pártok, szervezetek stb. közötti konfliktusok kényszerítették ki fokozatosan a demokratizációt (jelesül az általános választójog térnyerését s persze más fontos demokratikus intézmény létrejöttét). Az éles társadalmi és politikai konfliktusok kezelésére, csillapítására jöttek létre a demokratikus jogállam intézményei, mint olyan keretintézmények, amelyek lehetővé tették a társadalmi béke felborulásával fenyegető ellentétek intézményi eljárásokba való terelését. Aliberális és demokratikus jogállam tette lehetővé, hogy az

egymással élesen szembenálló politikai és társadalmi csoportok megtanulják elviselni és elfogadni egymás jelenlétét, megtanuljanak egymással kapcsolatba lépni és nem utolsósorban egymással a szükséges konszenzusokat, megkötni. Ebben a folyamatban emancipálódtak korábban elnyomott társadalmi csoportok és azok politikai képviselői (a pártok), s ebben a folyamatban alakult ki az egymásnak helyt adás logikája, a „pars pro toto” elvének érvényesítése.

A kelet-közép-európai, illetve a posztkommunista demokráciákban viszont a nyugati folyamatnak tulajdonképpen a fordítottjával találkozunk. Itt ugyanis nem releváns társadalmi és politikai csoportok ellentétei, élező konfliktusai kényszerítették ki a demokratizációt, hanem a demokrácia lehetősége kívülről és felülről jött. Amikor a jogállami intézmények bevezetésre kerülhettek, akkor egy tagolatlan, politikailag „névtelen” (Gombár Csaba kifejezése) társadalom létezett, illetve néhány, szűk társadalmi bázisú ellenzéki elitcsoport „várta”, majd készítette elő a demokratikus intézmények bevezetését. Keleten tehát először jöttek-jöhettek létre a demokratikus keretintézmények, s ezeket követte a korábbi évtizedekben föld alá kényszerített politikai, kulturális ellentétek felszínre kerülése – döntően persze a politikai elitcsoportok közötti konfliktusokra értve ezt. Amíg tehát Nyugaton a demokratizáció a politikai konfliktusok intézményi keretekbe terelését jelentette, addig Keleten éppen a demokratizáció teremtette meg az ellentétek felszínre kerülésének és megvívásának a lehetőségét. Apolitikai aktorok ebben a régióban a demokratikus intézmények által legitimálják szembenállásaikat, s ezen intézményeket „végre” létrejött kereteknek tartják gyakran élet-halál, szerencsésebb esetben „csak” radikális konfliktusaik megvívásához a „végső győzelemig”. Mindez természetesen sajátos belső ellentmondást hordoz, sajátos belső feszültséget ad a rendszer egész működésének.

A jelen idoszakban tehát a már létrejött alapvető demokratikus intézmények keretei között törnek felszínre, manifesztálódnak, pártosodnak a politikai konfliktusok, s a konfliktusok kihordásának a politikai kultúrája érvényesül a legtöbb országban. A kihívás lényege talán abban áll, hogy úgy kellene eljutni a konfliktusélezés és konfliktus-kihordás szakaszából fokozatosan a konszenzus-keresés szakaszába, hogy időközben a demokratikus alapintézmények ne sérüljenek, sőt, esetleg új típusú intézmény-variánsok kerüljenek bevezetésre, amelyek a „speciális” kihívásokat kezelni képesek.

Ugyanakkor a jelenlegi helyzetből következik egy másik probléma is. Arról van szó, hogy a demokratikus alapintézmények 1989–1990 körüli bevezetésével, alkotmányos rögzítésével még korántsem zárult le a demokratikus jogintézmények kiépítésének korszaka. A konfliktus-kihordás és konfliktus-kezelés nagy korszakában újra és újra felmerül a politikai aktorok részéről a jogállami intézmények módosításának, reformjának, átalakításának stb. kérdése, s ez alkotmánymódosítási, jogszabály-alkotási, új intézmények bevezetési és más reformszándékokban nyilvánul meg. Erre természetesen elsősorban a mindenkori hatalmon (kormányon) lévő politikai erők nyílik lehetősége, ám a probléma nem ebben rejlik, hanem abban, hogy az intézmény-reformokhoz semelyik politikai aktornak sincs elég legitimitációja a többi politikai szereplő előtt.⁹ Offe egyértelművé teszi, hogy az intézményépítés, – átalakítás, – megszüntetés stb. teljesen „légüres térben” zajlik, nincsenek támpontot adó előzmények, csak a politikai szereplők akarata, szándéka létezik. Ami pedig a problémát okozza, az az, hogy a konfliktus-kihordás szakaszában egyetlen politikai erő sem bízik a másik demokratikus, vagy egyszerűbben szólva jó szándékában. Az aktorok kölcsönös bizalmatlansággal fordulnak egymás felé az intézmény-építés kapcsán, ugyanis egymásról nem hiszik el a tiszta szándékokat; ellenkezőleg, abból indulnak ki, hogy a demokratikus intézmények átalakítását, változtatását tervező – rendszerint természetesen éppen kormányon lévő – aktorok csak és kizárólag saját hasznuk, hatalomnövelésük és az ellenzék leigázása céljából határozták el magukat a változtatásra. Ennek következményeképpen a választások során bekövetkező kormányváltások mindig egyfajta radikális újrakezdést is jelentenek; az egyik kormányzat működése nem épít az előző kormányzat tevékenységére, sőt, gyakorlatilag „tabula rasát” hirdetve megkezdődik a törvények és az intézmények átalakítása – majd egy újabb kormányváltás nyomán a folyamat ismét újra kezdődik.

E különös, „intoleráns” szituációból kétfajta forgatókönyv vezethető le. Az egyik, a pesszimista szerint a kölcsönös el nem ismertség és totális illegitimitáció a demokratikus intézmények kiüresedéséhez, s végül egyik vagy a másik politikai aktor eroszakos (bár nem diktatórikus!) hatalomgyakorlásához vezethet, egyfajta tartós, domináns hatalomgyakorláshoz, amelyben a demokrácia intézményei és gyakorlata létezik ugyan, de egy konkrét hatalom túlzottan rányomja a bélyegét a folyamatokra.

A másik, optimista forgatókönyv viszont abból indul ki, hogy ha fennáll, létezik a „harcos”, konfliktus-orientált politikai aktorok demokrácia iránti alapvető elkötelezettsége, akkor a konfliktus-kezelés politikai kultúrájának megtanulása, begyakorlása elvezethet végül is egymás elismeréséig, a konszenzus-keresés politikai kultúrájának megjelenéséig, interiorizálásáig. Nyitott kérdés ez a régió egészét illetően, s alapvetően függ a politikai elitcsoportok beállítottságától.

Demokrácia-kötődés: a demokrácia iránti tisztelet, mint esély

A jelenlegi politikai elitcsoportok alapvető demokratikus vagy nem demokratikus beállítottsága az, amely a legvégso soron döntő lehet e régió országainak sorsát illetően.

E tekintetben pedig világos különbség húzódik a „visegrádiak”, illetve a balkáni és a kelet-európai országok legtöbbször között. Az utóbbiak ugyanis a demokrácia intézményeit bevezették ugyan, de nem mindig érznek elkötelezettséget a demokrácia szellemiségének végso betartása iránt. Írásbelileg nem idézhető, kollégáktól származó elmondások szerint¹⁰ például Albániában a választási eredmények nem tartoznak a „szent és sérthetetlen” dolgok közé. Amennyiben az egyik vagy másik párt (Albániában egyébként a két legerősebb párt utódpart!) veszít a választásokon, a vereséget nem fogadja el természetes és jogállamban megkérdőjelezhetetlen ténynek, hanem igyekszik megfordítani az „erőviszonyokat”. A demokratikus választás tehát nem az egyetlen eszköze a politikai küzdelmeknek, inkább csak a politikai harc egy „állomása”, amelyet folytatni lehet például az utcákon. Vagyis, ezekben a posztkommunista országokban a demokratikus szellemiség korlátozott, az erőszakos politikai megoldások iránti vonzalom pedig a politikai kultúra szerves része. (Így van ez egyébként Oroszországban és a volt szovjet utódállamokban is.)

Ettől látványosan eltérő viszont a visegrádiak, tehát a kelet-közép-európai országok, valamint még néhány ország politikai elitjeinek mentalitása. Ezekben az országokban, a politikai ellenfelek minden radikális csatái, a konfliktus-centrikus politikai kultúra érvényesülése ellenére a politikai aktorok végso soron ragaszkodnak a demokratikus intézményekhez, a demokratikus megoldásokhoz – azaz a demokratikus szellemiséghez. Lehet, sőt biztos, hogy az aktorok, a pártok nem bíznak meg egymásban, nem tolerálják egymás reform- és törvénykezési lépéseit, ám ezt mindig és minden esetben a demokrácia iránti elkötelezettség nevében, a demokrácia védelmében teszik.

Külön kell tehát választanunk két dolgot egymástól: egyfelől a kölcsönös bizalmatlanságot egymás „demokratikusnak mondott” lépésével, szándékával kapcsolatban, azaz a demokrácia szubjektumaival kapcsolatos igen negatív beállítottságokat, valamint a demokrácia iránti elvont, normatív elkötelezettséget. (Ezt az elkötelezettséget a három ország NATO-ba való belépése, illetve az EU-ba való fokozatos integrálódása látványosan fogja tovább erősíteni.) Mármint a demokrácia iránti elvont, normatív elkötelezettség döntően és elsősorban a demokratikus jogok, törvények iránti tiszteletben nyilvánul meg. Hiszen ha nem lehet bízni egymásban, nem lehet bízni a kormányban, az ellenzékben stb., azaz nem lehet bízni a szereplők tisztaságában, akkor még inkább és még erősebben kell és lehet bízni az objektívált, tárgyiasult törvényekben. Ez nem azt jelenti, hogy az új és új kezdeményezők ne akarnák a törvényeket átalakítani, de amíg azok érvényben vannak, addig elkötelezik magukat azok feltétlen betartására. A politikai konfliktusok végighordásánál, a radikális kormányzat – ellenzék – küzdelmek megvívásánál is a jogokat és törvényeket hívják végso segítségül, mert bármilyen nagyok a konfliktusok, mégsem kívánja senki sem eldönteni, megszüntetni azokat adminisztratív, antidemokratikus eszközökkel.

A kelet-közép-európai országokban megmutatkozik tehát a demokrácia iránti erős, normatív elkötelezettség, amely konkrétan a jogok és törvények iránti tiszteletben mutatkoznak meg. Ez azonban nemhogy fontos, hanem egyenesen vízválasztó politikai kulturális jellegzetesség: e normatív-jogi kötődés – azaz a demokratikus szellemiség megjelenése! – az igazi garanciája annak, hogy ezen országok még a jelenlegi heves, indulatos konfliktus-kihordási szakaszt is „ki fogják bírni”, a demokrácia nem fog sérülni annyira, hogy egy „enyhülési” periódusig ne jutna el, amelyben már megjelenhetnek majd a konszenzus-elemek is és a rendszer stabilizálódhat.

A „másság” következményei – összefoglalás

A kelet-közép-európai, tágabban posztkommunista országok demokráciáinak nyugatitól eltérő vonásait taglaltuk a fentiekben, s egyben minden fejezetben kitértünk e másságok esetleges következményeire is. Éppen ezért a zárófejezetben már csak röviden szeretném összefoglalni, illetve kiemelni a másságunkból

adódó legfontosabb, potenciális következményeket.

1. A politikai kultúra még alakulóban, formálódóban van a vizsgált országokban, a konfliktusok kihordásának korszakát éljük meg éppen, s ezzel összefüggésben nem zárult le a demokratikus intézmények építésének, átalakításának, reformálásának a folyamata sem. S bár ma a politikai aktorok, szubkultúrák korlátolatlan, önfelértékelő tobzódása zajlik, amelyhez a polgárok sokasága nem, tud és nem is akar integrálódni, ez az állapot egy folyamat része és a továbbiakban alapjaiban megváltozhat. (Hogy a politikai kultúra alapvető jellemzői is átalakulhatnak egy országban viszonylag rövid időn belül, arra az egyik legjobb példa Németország. A felmérések szerint Németországban a '60-as évek elején az emberek többségét nem jellemezte demokratikus politikai beállítottság, ám a '80-as évek végi felmérések már arról számoltak be, hogy a német emberek döntő többsége a demokratikus értékek és intézmények elkötelezett híve.) Azaz, a konfliktus-kihordó korszak átadhatja a helyet egy konszenzus-kereső, konszenzus-orientált időszaknak.

2. A politikai szféra, a politikai aktorok és a társadalom, a polgárok viszonyában mutatható távolságtartás, bizalomhiány, a polgárok integrálatlansága, mint problémaköteg szinte azonnal a posztmodernnek is nevezhető válságjelenségek kelles közepébe „repített” bennünket. A fejlett demokráciák is a polgárok nagypolitikai intézményekkel szembeni növekvő távolságtartásának, a bizalomvesztésnek a problémáival küszködnek, igaz, náluk egy integrált állapot kezd részben bomlani, ami egyszerűbb, beváltabb problémakezelési módokat is alkalmazhatóvá tehet. Ezzel szemben Kelet-Közép-Európában az eleve meglevő integrálatlanság problémájának orvoslására valószínűleg új ötleteket, új megoldásokat, „posztmodern” válságkezelési koncepciókat is alkalmazni kell.

Timothy Gaston Ash írta egyik könyvében, hogy a nyugatiak nagy-nagy reményekkel néztek az 1989-es kelet- és kelet-közép-európai rendszerváltások elé, mert saját válság-jelenségeik megoldásához is vártak az új demokráciáktól új elméleteket, ideákat, „világmegváltó” koncepciókat, amelyek nemcsak Kelet-Európát, de Nyugat-Európát is „megváltják”. Nos, Ash szerint egy-két éven belül csalódnunk kellett a nyugatiaknak, mert rá kellett jönniük, hogy a keletiek okot kívánják szolgáiban másolni, okot tekintik a példaképnek és modellnek, amelyhez alkalmazkodniuk kell – miközben e „modell” egyre inkább válságos helyzetben érezte magát...

Nos, azt hiszem, korai még a csalódottság az új európai demokráciák képviselőiben. Úgy tartom ugyanis, hogy a kelet-közép-európai demokratizálódás még korántsem befejezett folyamat, ezeknek az országoknak sajátos módon egyszerre kell szembenézniük premodern, modern és posztmodern politikai problémákkal, s ezekre a kihívásokra, ha tetszik, ha nem, kénytelenek lesznek sajátos és egyedi válaszokat adni. Olyan válaszokat, intézményi és egyéb (akár mentalitásbeli) megoldási módozatokat kell kidolgozniuk, amelyek végül mégis új „ideákat” jelenthetnek majd a nyugati demokráciák számára is.

3. Végül egyetlen mondat arról, hogy egészen röviden hogyan jellemezhetnénk a fent vázolt sajátosságok alapján a „visegrádi országokat”, a kelet-közép-európai régió új demokráciáit. Nos, ezek az országok már kétségtelenül a demokrácia iránt végképp, visszavonhatatlanul elkötelezett, stabilizálódó rendszerek, a korábbiakban kifejtett vonások miatt azonban talán a legtalálóbb „rángatózó” demokráciáknak nevezni őket.

Jegyzetek

¹ V.ö.: O'Donnell, G.: Illusion and Conceptual Flaws. In: *Journal of Democracy* (7), 4:1996. 160–169., Schmitter, P. C.: The Consolidation of Democracy and Representation of Social Groups. *American Behavioral Scientist* (35) 4–5: 1995. 422–449., és elsősorban: O'Donnell, G. – Schmitter, P. C. – Whitehead, L. (Hrsg.): *Transition from Authoritarian Rule Prospects for Democracy*, Baltimore 1986.

² V.ö.: Beyme, K. v.: *Parteien in westlichen Demokratien*. München, 1982.

³ Lipset, S. M.: *Soziologie und Demokratie*. Berlin, 1962. (Eredeti: *The Political Man*, Boston, 1959.)

⁴ Stöss, R.–Segert, D.: *Entstehung, Struktur und Entwicklung von Parteiensystemen in Osteuropa nach 1989 – Eine Bilanz*. In: Segert, D.–Stöss, R.–Niedermayer, O. (Hrsg.): *Parteiensysteme in postkommunistischen Gesellschaften Osteuropas*. Westdeutscher Verlag, 1997. 379–428.

⁵ Klingemann, H.-D.: Die Entstehung wettbewerborientierter Parteiensysteme in Osteuropa. In: Zapf, W.–Dierkes, M. (Hrsg.): *Institutionenvergleich und Institutionendynamik*, Berlin, 1994. 13–38. (Wissenschaftszentrum zu Berlin–Jahrbuch.)

⁶ V.ö.: Wiesendahl, E.: Wie geht es weiter mit den Grossparteien in Deutschland? *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B1–2/1998. 13–28.

⁷ Enyedi Zsolt: *Politika a keresztjegyében*. Osiris, Budapest, 1998.

⁸ V.ö.: Beyme, K. v.: Parteiensysteme in Osteuropa – eine Einführung. In: Segert, D.–Stöss, R.–Niedermayer, O.: id. mu. 13–38.

És Fricz, T. Democratisation, Party System and Electoral in Hungary. In: Smith, J.–Teague, E. (eds.): *Democracies in the New Europe*. Greycot Press, London, 1999.

⁹ V.ö.: Offe, C.: *Der Tunnel am Ende des Lichts*. Frankfurt a. M. Campus, 1994. És Offe, C.: A kelet-európai átmenetek intézményeinek tervezése. *Politikatudományi Szemle*, 1994/3.

¹⁰ Bayer József és Simon János személyes közlései 1999 januárjában.

Irodalom

Ágh, A.: The Hungarian Party System and Party Theory in the Transition of Central Europe. In: *Journal of Theoretical Politics*, 6. Ig. 1994, H. 2. 217–238.

Barnes, S. H.–Simon, J. (eds.): *The Postcommunist Citizen*. Erasmus Foundation and IPS of Has, 1998. Budapest.

Bendel, P. – Kropp, S.: *Zivilgesellschaft – ein geeigneter Konzept zu Analyse von Systemwechseln? Ergebnisse eines interregionalen Vergleichs: Lateinamerika und Osteuropa*. 2 für P, 1/1998. 39–68. S.

Bozóki, A.: *Post-Communist Transition. Emerging Pluralism in Hungary*, London. Pinter/New York: St. Martin's Press, 1992.

Bruszt László–Simon János: A Nagy Átalakulás. Elméleti megközelítések és állampolgári vélemények a demokráciáról és a kapitalizmusról. *Politikatudományi Szemle*, 1992/1.

Csizmadia Ervin: A liberalizmus és a demokrácia felfogása a rendszerváltáskor és ma. Kézirat, 1999.

Diamond, L.: Three Paradoxes of Democracy, in: *Journal of Democracy*. 1. Ig., 1990. H. 1. 48–60.

Fuchs, D.–Roller, E.: Cultural Conditions of Transition to Liberal Democracy in Central and Eastern Europe. In: Barnes, S. H.–Simon, J.: id. mu. 1998. 35–78.

G. Márkus György: A törésvonalak három családja a kelet-közép-európai pártrendszerekben – Magyarország példája. *Politikatudományi Szemle*, 1997/1.

Gerlich, P.–Plasser, F.–Ullrich, P. A. (Hrsg.): *Regimewechsel. Demokratisierung und politische Kultur in Ost-Mitteleuropa*. Wien, Böhlau, 1992.

Kéri László: A média és a politika viszonya – 1988–1998 között. Kézirat, 1999.

Kitschelt, H. (1992): The Formation of Party Systems in East Central Europe: In: *Politics and Society* 24 (1): 7–52.

Kitschelt, H. (1995): Formation of Party Cleavages in Post-communist Democracies: Theoretical Propositions. *Party Politics*, I. Jg., H. 4, S. 447–472.

Kitschelt, H.: Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies. Theoretical Positions, in: *Party Politics*, 1. Ig., 1995. H. 4. 447–472.

Körösnéyi András: *A magyar politikai rendszer*. Osiris, 1998.

Lijphart, A. (1992): Democratization and Constitutional Choices in Checho-Slovakia, Hungary and Poland 1989-1991, in *Journal of Theoretical Politics* (4) 2: 207–233.

Lijphart, A. (1993): Constitutional Choices for New Democracies, in Diamond, L. – Plattner, M. (Hrsg.): *The Global Resurgence of Democracy*, Baltimore/London: 146–158.

Mansfeldova, Z.: Zivilgesellschaft in der Tschechischen und Slowakischen Republik. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B6-7/1998. 13–18. S.

Merkel, W. – Sandschneider, E. – Segert, D. (1996): Einleitung: Die Institutionalisierung der Demokratie, in: Merkel, W. – Sandschneider, E. – Segert, D. (Hrsg.) (1997): *Systemwechsel. Die Institutionalisierung der Demokratie*, Opladen: 9–37.

Mildenberger, M.: Zwischen Konsens und Polarität. Zur Entwicklung der demokratischen politischen Kultur in Polen. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B6-7/98. 39–45. S.

O'Donnell, G. (1996): Illusions and Conceptual Flaws. In: *Journal of Democracy* (7) 4: 160–169.

Offe, C. (1994): *Der Tunnel am Ende des Lichts*. Frankfurt a. M. Campus.

Pickel, G. – Walz, D. (1997): Politikverdrossenheit in Ost- und Westdeutschland: Dimensionen und Ausprägungen. *Politische Vierteljahresschrift* März. 27–49. S.

Pickel, S. – Pickel, G.: Elitenwandel in Osteuropa. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B8/1998. 3–9. S.

Plasser, F. – Ullrich, P. A. – Waldrauch, H. (1997): *Politischer Kulturwandel in Ost-Mitteleuropa. Theorie und Empirie demokratischer Konsolidierung*, Opladen.

Plasser, F.–Ullrich, P. A. (Hrsg.) *Transformation oder Stagnation? Aktuelle politische Trends in Osteuropa*. Wien, Signum, 1993.

Plasser, F.–Ullrich, P. A.–Waldrauch, H.: *Politische Kulturwandel in ost-Mitteleuropa. Theorie und Empirie demokratischer Konsolidierung*. Opladen, 1997.

Pridham, G. – Lewis, P. (Hrsg.) (1996): *Stabilising Fragile Democracies. Comparing New Party Systems in Southern and Eastern Europe*, London/New York.

Sandschneider, E.: Die Europäische Union und die Transformation Mittel- und Osteuropas. *Z für PW*, 1/1996. 27–50. S.

Schmitter, P. C. (1991): The Consolidation of Democracy and Representation of Social Groups, in: *American Behavioural Scientist* (35) 4–5: 422–449.

Simon, J.: Cleavages and Space of Competition in Hungary. In: *Cleavage, Parties and Voters*, eds. Lawson, K.–Roemmele, A.–Karasimeonov, G. New York, Praeger, 1998.

Simon, J.: Mit jelent a demokrácia a magyarok számára? *Politikatudományi Szemle*, 1995. 1. szám.

Srubar, I. (1998): Elitenwandel in der Tschechischen Republik. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B8/98. 21–33. S.

Thibaut, B. (1998): Präsidentielle, parlamentarische oder hybride Regierungssysteme? Institutionen und Demokratiewicklung in der dritten Welt und in den Transformationsstaaten Osteuropas. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 1/98. 5–38.

Weindenfeld, W. (Hrsg.) (1996): *Demokratie und Marktwirtschaft in Osteuropa*. Verlag Bertelsmann Stiftung.

White, S.–Balt, J.–Lewis, P. G. (eds.): *Development in East European Politics*, Basingstoke/London, 1993.